

Обстеження без рецепту

Євген Головаха

Юрій Левада. *От мнений к пониманию. Социологические очерки 1993–2000.* – Москва: Московская школа политических исследований, 2000.

Борис Дубин. *Слово – Письмо – Литература.* – Москва: Новое литературное обозрение, 2001.

Про феномен російської інтелігенції сказано багато й переважно натхненно. Здавалося б, часи «духовної колективізації» мусили би знищити цих безкорисливих служителів духу разом із їхніми нескінченними дискусіями про безсенсовість суцього та сенс належного. Та цього не сталося. Всупереч зусиллям комуністичних асенізаторів, натхнених лаконічним ленінським означенням, гнаний і зневажуваний «книжковий черв'як» вижив на численних бібліотечних полицях, і в час нарізної російської смуги, коли похитнувся радянський Левітан, зумів-таки заволіти думками та почуттями мас, спрямувавши їх на добру справу демократизації та ринкових реформ. Але трагікомічність усіх революцій, як відомо, виявляється в тому, що всі вони завершуються тільки коли знищили найпомітніших своїх призвідників.

І якщо вже книжна інтелігенція надихнула маси на перебудову та руйнацію світової системи соціалізму, то й кінець свій вона має прийняти з почуттям вдоволення від виконаної історичної місії. Такі думки, принаймні, виникають у мене після прочитання книжок найцікавіших соціологів-літописців пострадянської епохи Юрія Левади та Бориса Дубіна. Кожен із них вивчає свого героя. Для Левади – це «людина пострадянська», що відрізняється від радянського представника гомінід здатністю до «соціального прямоходіння», однак зберігає при цьому і в чомусь примножує лукавство та двоєдумство свого попередника. Дубіна більше цікавить «людина, що читає, а отже, існує» в усій повноті своїх соціально-культурних виявів. Не випадково саме інтелігенції та її ілюзорному сприйняттю світу він разом зі співавтором Львом Гудковим присвятив книжку «Інтелігенція: Нотатки про літературно-політичні ілюзії» (її видали російською мовою в Харкові 1995 року).

Левада, Дубін, Гудков – найяскравіші постаті соціологічної школи, яка існує у Всеросійському центрі вивчення громадської думки. А від групи науковців, які зібралися в одній установі й пишуть наукові праці, наукова школа відрізняється тим, що в її представників, за всього розмаїття їхніх інтересів, у пошуках істини більше спільного, ніж особнього, і це дозволяє їм досягати кращих результатів, аніж міг би здобути кожен окремо. Ніхто в Росії, та й у всьому пострадянському просторі не розглянув настільки ґрунтовно й різнобічно процеси соціально-культурних змін останнього десятиріччя. Ніхто не узагальнив такого грандіозного емпіричного матеріалу, отриманого в масових опитуваннях, ніхто так прискіплю не аналізував нюансів громадського життя й особистих трансформацій у пострадянському світі. Дві фундаментальні книжки, що їх я порадив

би прочитати кожному, хто схильний осягати Росію розумом, – це своєрідний літопис новітньої історії російського суспільства. У цьому літописі є й особисті упередження літописців, але головне тут – узагальнений досвід багаторічних соціологічних досліджень, без якого розмірковування про суспільство були, є і будуть «грою в бісер» – завжди цікавою, часто-густо креативною, але зовсім не здатною переміщатися з безмежного простору можливого в закриті для невтаємничених царину необхідного.

Було б зухвальством в одній журнальній рецензії сказати про все, що написано в роботах Левади та Дубіна. Занадто багатий матеріал для роздумів. Але є одна тема, котра, як мені видається, не може не зачепити за живе читача серйозної літератури. Йдеться про магістральну тенденцію соціокультурних трансформацій у пострадянській Росії – кризу культури та культурної еліти. Левада наголошує, що цю кризу слід розуміти як межу, перехід до іншої фази, іншої структури процесу, на відміну від «популярно-газетного слововживання, де криза ототожнюється з катастрофою, загибеллю».

Будучи науковцями-соціологами, Левада та Дубін в описі рис цієї кризи уникають емоційних і морально-оцінкових суджень. Вони просто констатують, що десакралізація рафінованої культури, обумовлена загальносвітовою модернізацією та розповсюдженням цінностей масової культури, в пострадянській Росії набула специфічних проявів, пов'язаних із руйнуванням традиційної книжної культури та втратою культурною елітою узвичаєних духовних орієнтирів. Щораз більше споживається продуктів маскульту й дедалі менше – класики. Видовищність замінює вдумливість, естетичні зразки запозичуються переважно з телевізійних шоу, процес споживання духовного продукту щодалі менше схожий на богослужіння, а служителі «високого мистецтва» розгублено шарпаються, не знаючи, як поєднати старий інтелектуальний багаж із новими естетичними запитам.

Втім, надамо слово Дубіну, бо краще від нього ніхто, зрештою, не писав про кризу книжної культури:

...У 1990-х рр. класична література значно поступалася за популярністю бойовикам і детективам, любовним романам, історичній прозі, мемуаристиці. І то в колі «найвищих» читачів називають сьогодні... Дж. Х. Чейза й Агату Крісті, Валентіна Пікуля й Александру Марініну. У 1992–1998 рр. рік за роком скорочувалася значущість, звужувалося коло обігу саме тих зразків,

на яких десятиріччями ґрунтувалося саморозуміння та відтворення соціальної ролі інтелігента, самоствердження інтелігенції у суспільстві. Навіть освічені росіяни стали менше любити (перестали виділяти для себе як значущу) хоч якусь музику, крім загальноновизнаної та постійно трансльованої радіо й телебаченням естрадної, почасти – народної... Саме серед освічених респондентів найбільше виросла кількість тих, хто сьогодні воліє дивитися по телевізору кінобойовики, комедії й особливо – «старі стрічки». Відбулося явне зближення «крайніх груп», чий смак в культурі, навички культурного споживання раніше виразно протистояли одне одному... З утратою монопольного становища інтелігенції у царині оцінок і трактувань культури її смаки втратили свій еталонний характер – символічну висоту, соціальну привабливість (с. 333).

Загальний діагноз: крах культурного відтворення, що супроводжується кризою основних соціокультурних інститутів – книговидавничої галузі, системи бібліотек, літературно-художньої періодики, творчих спільнот.

Що ж можна висувати з цієї картини, багато в чому схожої на «Загибель Помпеї», коли під попелом масової культури та пострадянської економічної кризи опинилося все, чим підставно пишалася країна з найбільшою у світі охотою до читання? Звісно, зацілілому в нинішній культурній революції «яйцеголовому» боляче дивитися, як тріюмфує Марініна, приймаючи оплески від публіки, що топчеться на повалених тілах Толстого і Достоевського. Вельми шкода і схудлих «товстих журналів», і шанувальників класичного духовного спадку, які мало-помалу розчиняються у маскульту.

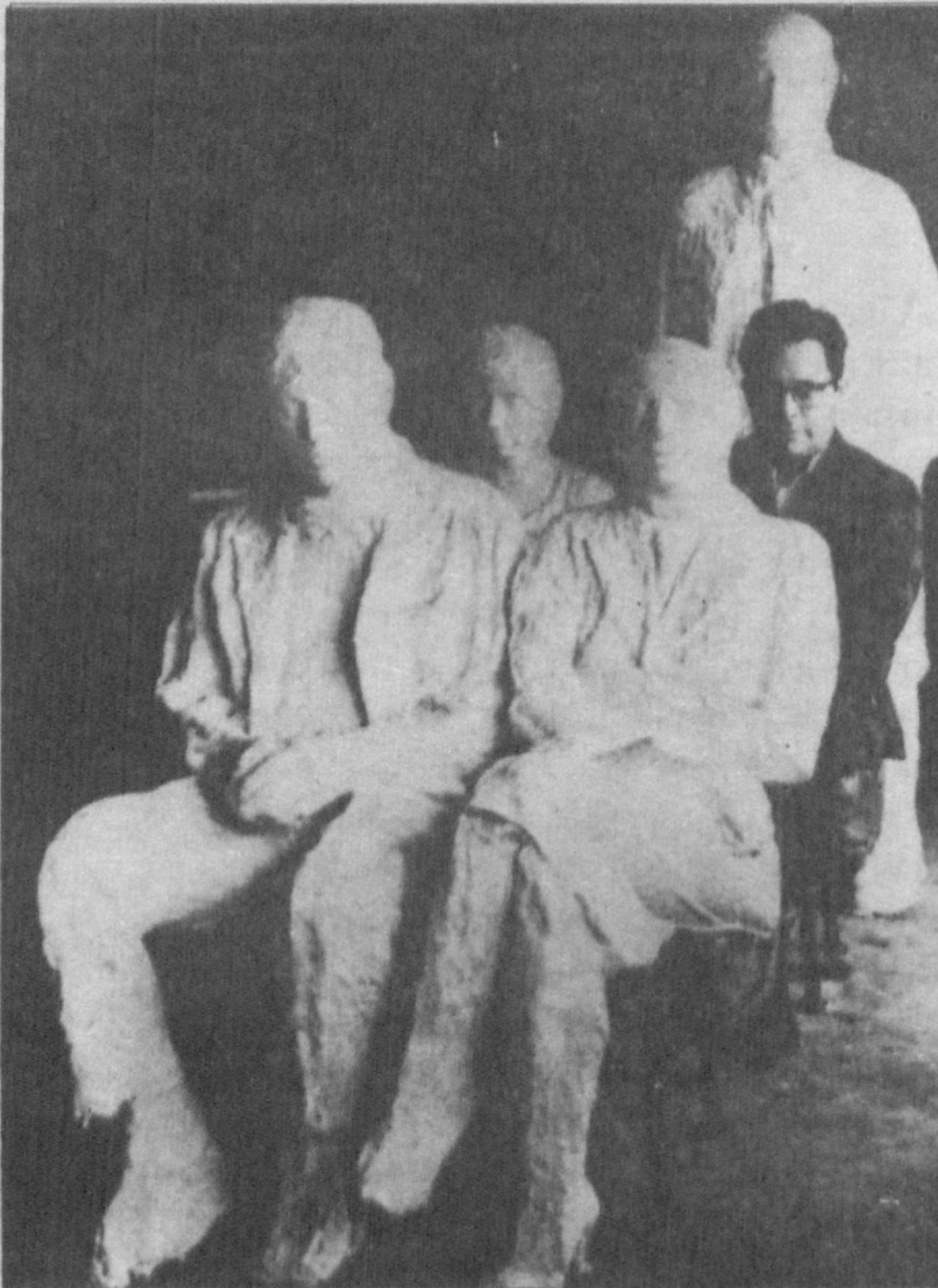
З'являється навіть ностальгія за старою-недоброю цензурою. Без неї творча сверблячка кумирів сьогоднішньої масової та неолітарної культури дедалі частіше породжує художні образи, перед якими тьмяніє все, що можна побачити у мавп'ячих розплідниках. Але не така «ВЦІОМівська наука», щоб дозволити розшалілим емоціям узяти гору над раціональною інтерпретацією сучасного процесу соціокуль-

турних трансформацій. Хоч яка лукава та обмежена у своїх духовних виявах «людина пострадянська», хоч як засмучують інтелектуала її культурні зразки та кумири, не можна не погодитися з тим, що такою є реальна ціна за політичну, економічну та духовну свободу. Як наголошує Левада,

десакралізація культури, розпочата в просвітницьку епоху, доводиться до свого логічного завершення... Цінності масової культури, будь-якого штибу – від етичних до когнітивних, – за природою своєю не можуть бути накинута споживачеві так само авторитарно, як це відбувалося з цінностями попередніх, авторитарних й авторитетних культур. Як і продукти інших масових виробництв, їх накидають через системи «необов'язкового» спонукання на кшталт реклами та пропаганди, що підкріплюються масовим смаком. З цим пов'язано, зокрема, широкі та ніби розширювані рамки терпимості до різних смаків і поглядів (с. 308).

На диво, саме терпимості завжди бракувало російській культурній еліті, тій самій шляхетній і жертвній російській інтелігенції, образ якої асоціювався з душевною м'якістю, просвітленістю, житейською безпорадністю та добрим чеховським поглядом крізь блискітливий скельця пенсне. Однак головного принципу соціальної толерантності – терпіти менше зло, щоб не накликати більшого – вона не могла бути навчена. Не було цього в найкращих книжках, жадібно прочитаних у дитинстві й перечитаних у зрілому віці. У найгірших книжках про це теж нічого не написано. Та суть сучасної толерантності якраз і полягає в тому, щоби власну претензію на духовну винятковість жоден прошарок суспільства не міг накинута іншим. Ексклюзивний творець і споживач рафінованої культури, що відходить у минуле, зобов'язаний віддати належне авторам книжок про кризу сучасної російської культури за їхню здатність побачити, описати та пояснити причини, через які інтелігенція, котра була винятковим явищем у російському суспільстві та у світовій культурі, покидає соціальну сцену. В сучасному світі основною цінністю стає плюралізм, коли кожен має право висловити власну дурницю, але не може претендувати на її винятковість.

Це не означає, звісно, що в оглядній перспективі на пострадянських теренах остаточно переведуться «лицарі духу», здатні осідлати Росинанта, аби присвятити себе служінню шляхетній меті підкорити духовні й інтелектуальні вершини. І у світі глобальної деінтелектуалізації, де найчитанішими та найшанованішими є творці дитячих чарівних казок із нехитрою філософією добра й справедливості, залишаться шанувальники Достоевського, Вайлди та Кафки, проте їхня соціальна роль уже ніколи не буде аж так неадекватно високою, як у старорежимному минулому. Що поробиш, такою є ціна за зближення з цивілізованим світом. І якщо там на вершинах інтелектуальних рейтингів – Коельо й Толкін, то й тут їх уже годі уникнути, позаяк спроба жити своїм розумом явно не вдалася, і нічого не залишається, як жити тим, що звикли вважати за розум у матеріально найрозвинутішій частині світу.

Дж. Сигал. Скульптурна група (1950-ті роки)

Звісно, по-людськи прикро, що епоха читання «запоєм» радянської інтелігенції відходить без вороття. Але варто визнати, що «запій», хай яким він був, – алкогольним, ідеологічним чи інтелектуальним, – це хворобливий стан тіла й душі, вихід із якого можливий тільки зі смертю чи одужанням хворого. Власне, саме цей процес – надміру довгого соціального одужання пострадянського суспільства, – перебуває в центрі уваги Левади, Дубіна та їхніх ВЦІОМівських колег. Емпіричним підґрунтям їхніх досліджень є багаторічний соціологічний моніторинг.

Уже в перші роки проведення моніторингових досліджень, коли російська демократична громадськість була пройнята перебудовним ентузіазмом, їм вдалося виявити, можливо, головну загрозу для демократичної перспективи пострадянського суспільства. Йдеться про психологію особи базисного штабу, котра, за даними проведених досліджень, із демократичними та правовими підвалинами соціального життя була так само несумісна, як геній та злочинство. Про це вони написали свою колективну монографію: «Радянська проста людина. Досвід соціального портрета на межі 90-х», що з'явилася друком 1993 року та багато в чому виявилася пророчною. Як зазначав один із

рецензентів цієї праці, соціолог Александр Соґомонов, «вдумливе знайомство з рецензованою книгою, як видається, трохи погасило б романтизм в оновлювальних настроях “молодоросійської” інтелігенції» («Социологический журнал», 1994, №1, с. 185).

Ентузіазму поменшало дуже скоро – після жакливої перемоги жиріновщини та слідом за актом масової електральної безвідповідальності сплеском шовіністичних настроїв серед політиканів, які доправили Росію до чеченської трагедії. Для багатьох людей, у тому числі й доволі досвідчених у питаннях суспільних трансформацій, ці події виявилися несподіваними та приголомшливими. Але тільки не для авторів рецензованих книжок. У їхній концепції «вимушеної демократії» (суть концепції полягає в тому, що демократизація зайшла набагато далі, аніж того хотіли її лідери та маси, що попервах її вітали) відсутнє диво казкового оновлення суспільства. Логіка міркувань та висновків науковця, дослідника, аналітика принципово відрізняється від примхливої думки соціального фантазера. Для нього не існує відмінності між стародавнім мітом та сьогодишніми соціальними реаліями: і якщо вже з морської піни народилася найпрекрасніша Афродита, а з голови

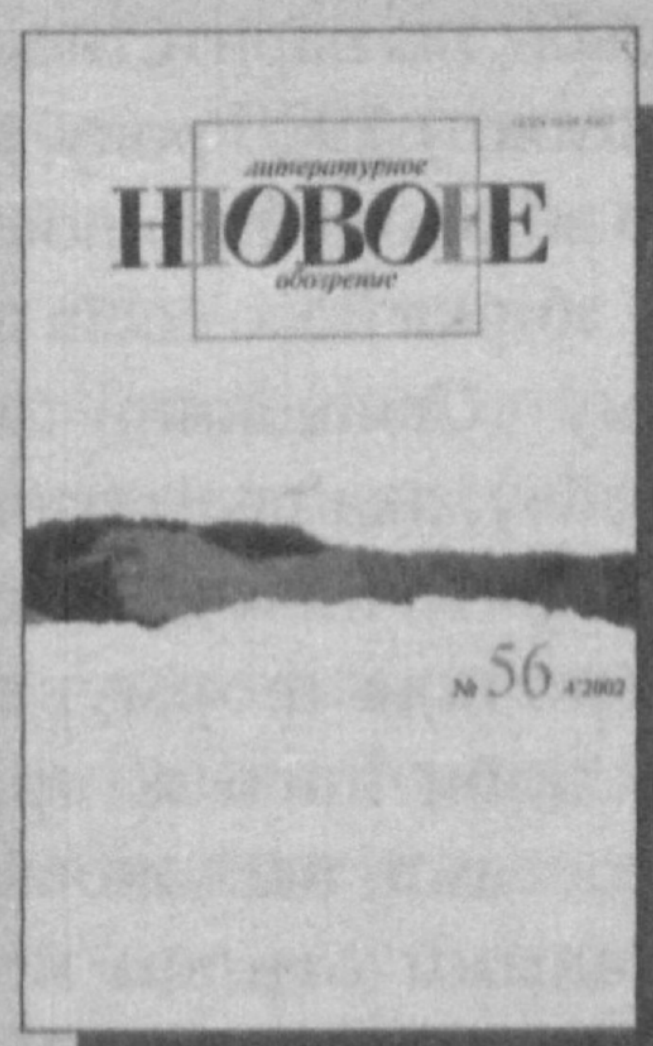
Зевса – наймудріша Алена, то чому б із перебудовної піни не вийти правовій державі, а з голови колишнього секретаря обкому – пошанування людського життя та гідності. Для істинного науковця (а таких одиниці, бо ж наука – це доля вибраних, посвячених, а не тих, хто має кандидатські та докторські дипломи, що їх нині завели собі легіони високопоставлених невігласів) народження нового суспільства – вельми складний процес зміни узалежнених соціальних структур, інститутів, механізмів самоорганізації та урядування.

Цей процес усе ще не пізнано тією мірою, коли безпомилкові соціальні прогнози та безпрограшні політичні рішення стають можливими. Однак у працях найкращих соціологів уже сьогодні закладено багато того, без чого завтрашнє суспільство не зможе обійтися, якщо воно справді має демократичну перспективу. Дубін і Левада зовсім не заперечують такої перспективи для Росії, ба більше, в останніх своїх публікаціях вони схильні відзначати поступову зміну системи масових орієнтацій у напрямку, що збігається з загальноцивілізаційним процесом. Однак у сучасній стабілізації російського суспільства вони бачать і нову загрозу для слабкої демократичної мрії. Вже в перші місяці після відходу

Сльцина вони виявляють істинні мотиви всенародного вибору нової надії нації: «агресивну мобілізацію суспільства», яка приходить на зміну авторитарному свавіллю нещодавнього минулого.

Що можна закинути Леваді та Дубіну після прочитання їхніх праць? Хіба що принципове небажання прописувати дуже дійові засоби лікування суспільства «вимушеної демократії» від тих його соціально-політичних недуг, котрі не дозволяють зробити вирішальний крок до такого суспільного устрою, в якому стабілізація не означала б мобілізацію, влада не уособлювала б беззаконня, а толерантність не сприймалася б як національне приниження. Втім, зазвичай виписувати соціальні рецепти більше полюбують представники тих шкіл суспільствознавства, котрі схильні до екзальтації, незалежно від теоретичних прозрін, що викликають цей болісний для вдумливої людини стан. Натомість прикметною рисою соціологічної школи ВЦІОМ є споглядальність, ґрунтована на вченій безсторонності та притаманному справжньому науковцеві вмінні певною мірою відсторонитися від дійсності й не переступити межу, що відділяє реальний світ від світу божевільних соціальних утопій. □

Новое литературное обозрение

2002,
№ 4/56

Четверте торішнє число «НЛО» відкриває рубрика «Репрезентації влади: символи і наративи монархії», що виросла з організованого редакцією круглого столу, присвяченого виходу російською мовою першого тому фундаментальної праці американського історика Річарда Вортмана «Сценарії влади: міти і церемонії російської монархії». Порушені питання висвітлюються в книжці Михайла Ямпольського «Повернення Левіатана. Політична теологія, репрезентація влади і кінець Старого Режиму», друкується уривок із цієї праці. Тут-таки публікується стаття Вортмана «Винайдення традиції в репрезентації російської монархії» в авторизованому перекладі Михайла Долбілова, а також фрагменти книжки Такасі Фудзитані «Чудова монархія», матеріал якої дає широкі можливості для зіставлення російської, західноєвропейської та японської практики репрезентації монархії чи монарха.

Михайл Гаспаров пропонує розвідку «Ліричні кінцівки Фета, або як Тургенев учив Фета одному, а навчив іншому», а А.Лавров розповідає про останній творчий задум Андрея Белого «Виробничий роман». У розділі, присвяченому історії літературних гуртків кінця XIX – початку XX століть, Сергій Сапожков публікує третю статтю про Фофанова і репінський гурток письменників, а Г.Нефедьев – другу статтю про російський символізм і розенкрейцерство. «Полеміка» розгортається навколо статті Бориса Гаспарова «Буква як така» («НЛО», №52), де заактуалізовано

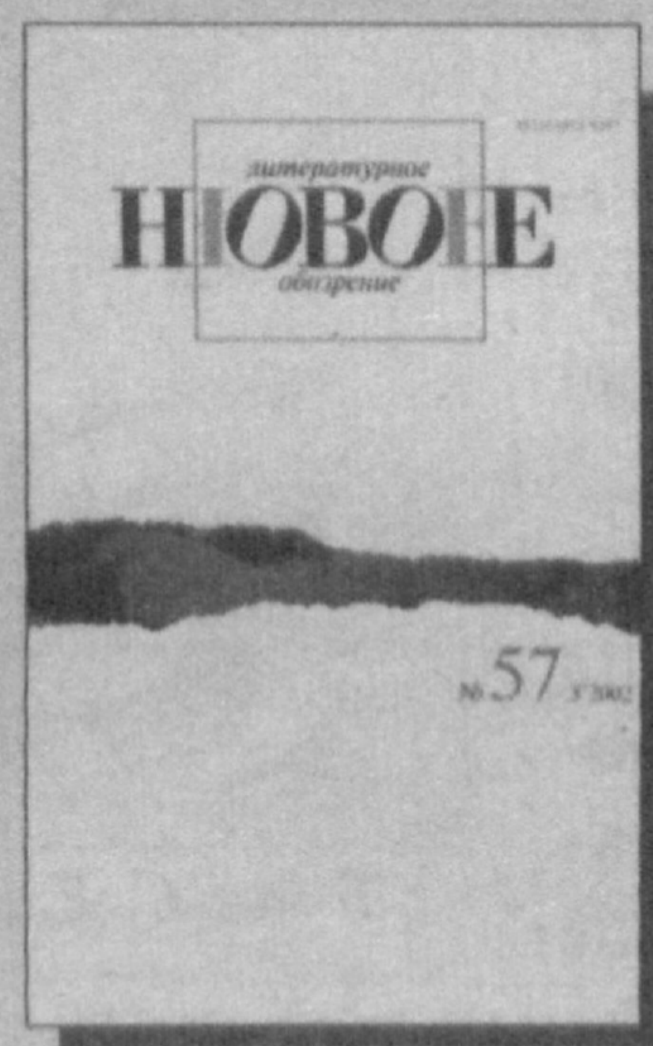
проблему «як друкувати Пушкіна». З цього приводу висловлюються Строганов, Фомічев та сам Гаспаров.

В «Етюдах про Бродського» поміщено дописи Богомолова («Про два “різдвяні вірші” І.Бродського»), Ранчіна («Три замітки про полісемію в поезії Іосіфа Бродського») та Ен Лонсбері («Іосіф Бродський як американський поет-лауреат»). Дроздов розповідає про поета В.Фьодорова, а В.Светлаєва – про Елену Светлаєву, молодшу сестру Михайла Булгакова.

Розділ «Книга як подія» присвячено реконтекстуалізації роману «Лід» Владіміра Сорокіна в ситуації, коли «і сам роман, і творчість письменника з літературного явища перетворилися на соціокультурний симулякр». Автори (Марія Бондаренко «Роман-атракціон і катафатична деконструкція», Владімір Кукушкін «Мудрість Сорокіна» та Ілья Кукулін «Every trend makes a brand») намагаються побачити ті контексти, їхню взаємодію та справжнє історичне та психологічне походження.

Дописи Александра Уланова («Кризис місто»), Вадіма Михайліна («Автопортрет Аліси в Задзеркаллі») та Ольги Черноріцької («Трансформація тіл і сюжетів: фізіологія переходу в поезію абсурду») присвячено оповідним стратегіям на початку і в кінці XX століття.

В «Бібліографії» Іріна Каспе висловлюється з приводу біографій таких «масових» письменників, як Ернест Гемінґвей, Еріх Марія Ремарк, Агата Крісті, Артур Конан-Дойл та Дик Френсис. В «Уроках риторики» Інна Булікіна відгукується на російський переклад праці Ренати Лахман «Демонтаж красномовства», М.Одеський – знову-таки на книжку Лахман та на книжку Г.Сивоконя «Давні українські поеми». Б.Вітенберг оглядає видання з історії євреїв у Росії. Ольга Белова публікує інформацію про Міжнародну конференцію «Тіло в російській та інших культурах», що проходила в паризькій Сорбоні з 22 по 24 травня 2002 року, Дарья Суховай звітє про Другі Еткіндівські читання у Санкт-Петербурзі, а А. Л. – про «Малі Банні читання» у Москві («Голівуд у новому літературному огляді»).

2002,
№ 5/57

Черговий номер часопису відкриває добірка статей (Боріс Дубін «Класичне, елітарне, масове: початок диференціації та механізми внутрішньої динаміки в системі літератури», Татьяна Венедіктова «Республіка листів»: інститут літератури і реалії Нового Світу», М.Літовська «Аристократія в демократичні часи: “Ходіння по муках” А.Толстого й “Віднесені вітром” М.Мітчел як “народні романи”»), де розглядається можливість «повернення» до естетичної проблематики як проблематики сприйняття, людської суб’єктивності, самоцільності реалізації творчого потенціалу.

Три статті присвячено феноменові Михайла Бахтіна. Галін Тіханов наголошує на необхідності «глибше вникнути у його стосунки з братом» і зрозуміти пов’язану з цим травму «інакшости»; Девід Слоун досліджує причини недоброзичливості Бахтіна до творчості Толстого; Кен Гіршоп міркує, чи існує «західний» підхід до Бахтіна.

До творчості Фьодора Достоевського звертаються Єкатеріна Діаніна («Достоевський у Кришталевому палаці») та Ендрю Вахтель, який інтерпретує роман «Ідіот» як фотографію.

Про легенди й фактографію російського студентства початку XX століття йдеться у статті Ото Буле «Із досить компетентного джерела...» та у статті Алексея Маркова «Реальності “єдиної сім’ї”: петроградські студенти в 1914–1920 роках».

У рубриці «Поезія в анклаві» представлено два погляди на поетесу Анну Горенко, яка жила в Ізраїлі, – з Єрусалима («Поетика послідовного відходу» Данілі

Давидова) і з Москви («Від Адамового яблука до адамової мови: територія Анни Горенко» Євгенія Сошкіна). Творчості поета (Леоніда Гіршовича) присвячено також розділ «Гра і перетворення»: подано статтю Марка Ліповецького «Леонід Гіршович і поетика необароко» та інтерв’ю, що його взяв Ілья Кукулін.

У блоці статей про комбінаторну літературу Татьяна Бонч-Осмоловська досліджує літературні експерименти французької групи «УЛПО», Герман Лукомніков – конструкційну поезію Павла Мітюшова (тут-таки публікуються його вірші 1980-х років із циклу «Блок сонетів»). Сергій Федін розглядає комбінаторну поезію, а Александр Бубнов – паліндромію.

В «Хроніці сучасної літератури» вміщено рецензії на актуальну російську прозу та поезію, а в «Бібліографії» – рецензії на теоретично-аналітичну літературу та огляди нових книжок і часописів.

У хроніці наукового життя – Елена Земскова пише про круглий стіл «Націоналізм в імперській Росії: ідеологічні моделі та дискурсивні практики», що відбувся 24 червня 2002 року в Москві, Маріна Лоскутова – про конференцію в Казанському університеті під назвою «Нові західники»: модернізація гуманітарних і соціальних наук та їхнє викладання у вищій школі в сучасній Росії», Оксана Саркісова – про шведську конференцію в Лундському університеті «Інтелігенція в Росії та Польщі як творець соціальних цінностей у XIX і XX століттях», Йон Кюст із Копенгагена – про секцію «Іосіф Бродський як інтелектуал: дискурсивні стратегії» цієї ж конференції, а Роман Войтехович – про Одинадцяті Тиняновські читання.